УДК 908(477.82“1900/1920“

ТОВАРИСТВО ДОСЛІДНИКІВ ВОЛИНІ: ДІЯЛЬНІСТЬ ТА НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕННЯ (1900–1920 РР.)

Тарногурська К.А.

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Висвітлюється діяльність Товариства дослідників Волині (1900−1920 рр.) на основі вивчення історії, природи, етнографії краю, розвитку культурно-національного руху на початку ХХ століття. Розглянуто напрями досліджень членів товариства та їх внесок у розвиток природничих наук. Проаналізовано діяльність зоологічних, ботанічних та географічних досліджень.

Ключові слова: товариство, напрями дослідження, бібліотека, музей, секції, флора, фауна.

Постановка проблеми. Однією з провідних складових історії розвитку природничих наук є діяльність науково-природничих товариств, що завжди була предметом уваги і досліджень науковців. Адже члени цих товариств вивчали непізнану, неописану природу України, сприяли розгортанню процесів формування національної самосвідомості та освіти населення.

Одним із таких науково-природничих товариств кінця XIX − початку XX століття стало Товариство дослідників Волині в Житомирі, яке вважається одним із перших регіональних краєзнавчих товариств на Правобережній Україні, а також найбільшим центром вивчення природи, господарства, історії, культури та етнографії [7, с. 26].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Діяльність Товариства вивчали М. Кострица [5−7] та В. Іванців [3−4]. У межах своїх досліджень кожним із цих вчених було розглянуто діяльність об’єднання.

Ми маємо на меті проаналізувати напрями досліджень членів Товариства, їх науковий внесок у дослідження Волині, у розвиток природничих наук у 1900–1920 роках.

Виклад основного матеріалу. 2 грудня 1900 р. було засноване Товариство дослідників Волині, яке об'єднало 130 ентузіастів, залюблених у свій край, зацікавлених процесами, що відбуваються у зв'язку зі змінами в політичному та культурному житті, досягненнями у природничих науках [2, арк. 3].

Товариство дослідників Волині одне з перших об'єднань, яке розпочало конкретне вивчення рідного краю, а його статут став зразком для багатьох подібних організацій Російської імперії. Статут Товариства був складений фольклористом та етнографом М. Коробкою, археологом С. Гамченком за сприяння громади Волинської губернії. У квітні 1900 р. статут організації затверджений міністром освіти М. Боголєповим, який визначав склад, структуру, напрями діяльності, регламент роботи, керівні органи, порядок їх обрання, а водночас – права, обов'язки голови і членів Товариства [3, с. 15−16].

Мету Товариство дослідників визначило досить розлого:

1) різностороннє вивчення Волинського краю, його минулого, умов життя, потреб;

2) вивчення свого краю мали здійснювати такі секції:

а) природничих наук (фауна, флора, мінералогія, геологія, палеонтологія, фізична географія, метеорологія, антропологія, народна медицина);

б) економічних наук (побут, ремесла, кустарна справа, сільське господарство, рибальство, мисливство, народні промисли, технологія, торгівля, статистика);

в) етнографічних наук (етнографія, статистика населення, народна словесність, діалектологія),

г) історичних наук (історія політична та побутова, архівознавство, археологія, археографія, палеографія, нумізматика, геральдика).

Досягти мети планувалося за допомогою таких заходів:

1) організовувати для наукових повідомлень публічні читання;

2) проводити безкоштовні та платні читання та лекції;

3) надавати своїм членам кошти для проведення дослідження;

4) друкувати праці у вигляді окремих та періодичних видань без попередньої цензури;

5) отримувати зарубіжні видання без попереднього перегляду цензурою;

6) зібрати власну бібліотеку для роботи членів товариства;

7) створювати архіви;

8) збирати і купувати різноманітні колекції для Волинського музею.

Перше засідання Товариства відбулося в приміщенні Житомирської Російської публічної бібліотеки, на якому обрано раду та сформовано секції.

Товариством дослідників Волині керувала Рада, очолювана головою. Рада Товариства мала такий склад: голова Товариства, віце-голова, керуючі секціями та по одному представнику від кожної секції з числа почесних або дійсних членів товариства. Першим віце-головою був директор Маріїнської гімназії В. Ногайський. У жовтні 1910 р. посаду віце-президента обіймав П. Тутковський, а в 1913 р. – С. Бржозовський.

Важливою структурною одиницею Товариства була секція, голова якої обирався з числа почесних або дійсних членів, терміном на три роки шляхом закритого балотування. Секція здійснювала планування наукової роботи. Про плани ці голова секції повідомляв Раду, яка вирішувала доцільність проведення тої чи іншої дії та можливість досягнення мети [4, с. 16−17; 3, с. 16−17].

Головою природничої секції до 1913 р. був Р. Собкевич, а потім С. Бєльський, історичну очолював – М. Трипольський, етнографічну – Є. Щербицький та М. Белонін, а економічну – Я. Яроцький [2, Арк. 4; 5, с. 7].

Товариство сприяло формуванню кваліфікованих природознавців-педагогів, істориків свого краю, діячів культури і освіти. Почесними членами Товариства були М. Драгомиров, Леся Українка, етнограф В. Кравченко, геоло-

ги П. Тутковський, С. Бельський, ентомолог А. Ксенжопольський, ботанік М. Копачевська, краєзнавці М. Коробка, О. Фотинський, Я. Яроцький, С. Гамченко, професори А. Кримський, О. Клоссовський, Ф. Волков, К. Тімірязєв, А. Кримський, В. Короленко, М. Дашкевич, С. Гамченко, О. Воєйков, О. Карпинський, О. Клосовський, О. Шахматов, В. Ласкарєв та ін. У 1914 році Товариство нараховувало 193 дійсних члени і 22 почесних. Деякі з них стали фундаторами першого на Волині вишу – Інституту народної освіти (16 жовтня 1919 р.) [6, с. 8].

Основним надбанням Товариства була бібліотека, яка була створена одночасно із заснуванням самого Товариства – у 1900 році. Так само, як Товариство дослідників Волині, бібліотекарі визначили мету своєї праці, яка полягала у такому:

1) обслуговування науковою та довідковою літературою членів Товариства;

2) збереження книг та рукописів, що відображають минуле Волині;

3) збереження рідкісних бібліографічних видань.

Бібліотека Товариства містила книги та рукописи, а також при ній створювався архів. Всі члени Товариства вільно могли користуватися музеєм, архівом, бібліотекою та лабораторією.

У перші роки діяльності бібліотеки книги записували у звичайний зошит, який пізніше став хронологічним каталогом, але, окрім нього, вівся ще і картковий.

Бібліотека Товариства постійно поповнювалася. У 1900 р. в ній було 11 книг, 1901 – 69, 1904 – 86, 1909 – 216, 1910 – 794, а в 1914 р. це число книг становило 2429 [4, с. 21−22].

Окремою сторінкою діяльності Товариства був музей, створений на першому засіданні організації, але відкриття для відвідувачів відбулося лише у 1909 році. Члени Товариства дослідників Волині дбали про музей, в протоколах засідань кожної секції згадувалось про збирання матеріалів для музею. А істо-

рик і археолог Я. Яроцький, який був першим завідувачем музею у 1896–1897 рр., розширив та впорядкував його. На клопотання віце-президента Товариства П. Тутковського, музей і бібліотеку з дозволу губернатора О. Кутайсова було переведено до приміщення Житомирського будинку «працелюбства». Після чого Товариство порушило клопотання про надання музею статусу самостійної установи. І вже 8 квітня 1913 р. статут Центрального Волинського музею було затверджено Міністерством народної освіти, а з 1 січня 1914 р. музей набув самостійності у складі чотирьох відділів − природничо-історичного, етнологічного, економічного, історичного, − які вміщували 8292 експонати. Відомо, лише П. Тутковський передав до музею значну частину власних колекцій гірських порід, мінералів, ґрунтів, а також колекції фотознімків, монет, геологічних карт, книги та ін. [7, с. 28].

За результатами діяльності музею у 1915 році було видано „Отчеть о дьятельности Общества Изследователей Волыни и Волынскаго Центральнаго Музея за 1913 годь".

Згідно „Отчетом…" об'єднання взяло участь в геоботанічній експедиції, яку влаштувало земство в басейні річки Горинь. Члени Товариства здійснювали інші експедиції та екскурсії. Так, П. Тутковський зорганізував екскурсію в Новоград-волинський та Рівненський повіти; С. Бяльський – в Новоград-волинський повіт; Є. Яковлев – у Новоград-волинський та Ізяславський повіти для збору колекцій з орнітології; Є. Франковський – північну частину Луцького і Рівненського повітів для збору антропологічних матеріалів; В. і А. Ксенжопольскі – околиці м. Житомира з метою дослідження лускокрилих; Г. Блекер збирав фауністичні і біологічні матеріали по лускокрилих м. Житомира та фенології весни; І. Шуликов вів спостереження над фауною прісних вод і боліт околиць м. Житомира та ін.

Діяльність Товариства передбачала спільні збори членів, дослідження та заняття, які вони проводили серед різних верств населення. Але найбільше члени Товариства намагалися залучати учнівську молодь до наукової роботи, за що

винагороджували преміями (науковими посібниками та книгами). Учні збирали колекції за програмами, виданими самим Товариством. Для вивчення рідного краю члени об'єднання здійснювали й інші заходи, а саме: запрошували вчених з різних галузей знань для більш детального вивчення Волині; підтримували зв'язки з іншими науковими товариствами шляхом листування; організовували природничо-історичні дослідження; продовжували друкування „Трудов Общества Изследователей Волыни" та ін.

Товариство Дослідників Волині підтримувало зв'язки із 104 науковими установами і редакціями наукових видань, а саме: з Імператорською Академією Наук, Петроградським, Московським, Новоросійським, Варшавським, Харківським, Казанським, Томським та Київськими університетами, Петроградським ботанічним садом, Вітебською архівною комісією, Архангельським товариством вивченням російської півночі, Науковим товариством імені Шевченка (м. Львів), Музеєм барона Штейнгеля, Румянцевским Музеєм, Житомирською безплатною народною читальнею, редакціями журналів „Хозяйство", „Почвоведение", „Вестник Русского Общества Пчеловодства", Київським товариством дослідників природи при університеті св. Володимира, Товариством Подільських дослідників природи, Імператорським Товариством Акліматизації, Товариством дослідників природи при Харківському університеті, Імператорською Публічною Бібліотекою, Харківською суспільною Бібліотекою та ін. [10, с. X−XXIV].

Природознавчі дослідження Товариства дослідників Волині здійснювалися в зоологічних, ботанічних та географічних аспектах. Зоологи Товариства проводили свої дослідження в трьох напрямах: вивчення фауни гексапод, виявлення шкідників, розробка практичних рекомендацій по боротьбі з шкідниками.

Дослідження в цьому напрямі здійснювали Р. Блекер, І. Михайлов, інші члени Імператорського ентомологічного товариства, але найбільше займалися ентомологічними дослідженнями В. Ксенжопольський та Ф. Ксенжопольський.

Вивчення яйцевих кладок птахів та кореляції їх забарвлення з видовим складом та екологічними чинниками проводив Н. Яцина; В. Бруховський з

1914 р. започаткував спостереження за міграціями птахів, для чого використовував прогресивний на той час метод їх кільцювання. Важливим у діяльності було те, що результати досліджень публікувалися в „Трудах Общества Исследователей Волыни", завдяки чому ставали надбанням наукового співтовариства.

Вивченням нижчих ракоподібних займався І. Шуліков. Питання зоології хребетних вивчалися Р. Собкевичем, А. Ксенжопольським. Вони у 1884 та 1912 рр., дослідили тваринний світ Волині, зробивши наголос у своїх дослідженнях на інвентаризації фауни та причинах зменшення її видового складу.

Товариство дослідників провело історико-науковий аналіз досліджень мишовидних гризунів на Волині з погляду вивчення проблеми розмноження мишовидних гризунів. Наведено дані про масове поширення мишовидних гризунів на Волині за століття. Доведено, що ця проблема досліджувалася на Волині такими організаціями як Продовольча комісія, Товариство дослідників Волині, Волинське ентомологічне Бюро.

У той же час, крім ентомологічних досліджень, членами Товариства дослідників Волині В. Длоуглі та І. Новицьким проводилося вивчення поселення бобрів Житомирського повіту.

Вивчення флори Волинської губернії здійснювалося за трьома напрямами: інвентаризація, аналіз, вивчення фітоценозів (рослинних угруповань). Такими дослідженнями займалися такі природознавці, як: С. Бржозовський, О. Бржозовська, Р. Собкевич, М. Копачевська, М. Ринкевич.

Так, Р. Собкевич створив кольоровий атлас грибів, в якому відобразив анатомо-морфологічні особливості кожного виду і це було перше видання в Європі. За час своєї наукової діяльності зібрав гербарій Волині, який передав до Центрального Волинського Музею.

У ІІ томі „Трудов Общества Исследователей Волыни" Р. Собкевич опублікував працю „О тополе пирамидальном і нахождении ее женских экземпляров

в г. Житомире", у якій описав власні спостереження над знайденими екземплярами і виведеними сіянцями впродовж десятиліття.

Не можна не погодитися з тим, що зоологами та ботаніками природничих досліджень Товариства було проведено велику роботу зі збору матеріалу, популяризації зоологічних та ботанічних знань серед населення та наданні йому практичних консультацій.

Водночас зазначимо, що і географічні дослідження членів Товариства дослідників Волині були вагомим внеском у розвиток природничих наук. Відомо, Товариство проводило наукові дослідження у таких напрямах: фізична географія, геологія, гідрологія та метеорологія. Дослідженнями у напрямі геологія займалися С. Бельський, Л. Іванов, Б. Скульський, П. Тутковський (вивчав ще і фізичну географію Волині). Гідрологічні дослідження у Товаристві проводили С. Бельський, М. Хандрос та метеорологічні – С. Бржозовський.

На початку XX століття дослідження С. Бельського мали велике значення, адже він встановив залежність аномалій від мінералогічного складу порід [6, с. 24−48], а також відкрив волинські топази та ільменіти [10, с. 28]. Автор багатьох праць, зокрема „О магнитной сьемке в Житомирском уезде" (1911), „Зависимость магнитной аномалии Волыни от минералогического состава горных пород" (1912), „Опредиление склонения магнитной стрелки в некоторых пунктах Житомирского, Новгород-волынского и Овручевского уездов" (1912). Багато з цих праць не втратили свого наукового значення і нині [4, с. 36−56].

Великого пошанування заслуговує людина, праця якої пов'язана з Товариством – це П. Тутковський. 9 жовтня 1910 р. П. Тутковського обрано віцеголовою Товариства. На цій відповідальній посаді яскраво розкрився його багатогранний талант не лише як дослідника і краєзнавця, але і як організатора науки. За його сприяння у 1911 р. при природничо-історичній секції засновано агрономічний відділ. Цей рік приніс П. Тутковському наукове визнання: він захистив дисертацію на тему „Викопні пустині північної півкулі" у Московському університеті й здобув науковий ступінь доктора географії, а рада фізико-

математичного факультету Казанського університету надала йому ступінь доктора мінералогії та геогнозії Honoris causa за численні опубліковані праці без захисту дисертації [6, с. 49; 1, с. 171]. Цього ж року за його безпосередньої участі було відкрито філію Товариства дослідників Волині у Новоград-Волинському, де після Житомира був найбільший за кількістю членів осередок. Вчений виношував ідею про створення філій також у Луцьку, Кременці, Рівному, Володимирі-Волинському. Багато зусиль П. Тутковський докладав для становлення й розвитку Волинського Центрального музею, який при ньому виріс у самостійну наукову установу.

Слід зазначити, що науковий рівень праць видатного природодослідника у досліджуваний період (адже опублікував він 80 праць) присвячених географії Волині надзвичайно високий. Під час роботи у Товаристві ним опубліковано 15 праць у „Трудах Общества исследователей Волыни", серед них − „Зональность ландшафтов и грунтов Волынской губернии" (1909), „Краткий гидрографический очерк центрального та северного Полесья" (1909), „Язык смерти" (1911), „Янтарь в Волынской губернии" (1911), „Из геологии г. Житомира" (1915), „Заметка о базальтах и третичных песчаниках Луцкого уезда" (1915) та ін. [4, с. 49−50].

Крім того, П. Тутковський більше як за 25 років власних наукових досліджень видав працю „Антропогеографічні етюди по Волині" (1915), у якій зробив висновок про діалектичний взаємозв'язок людини і природного середовища [6, с. 49].

За час роботи в Товаристві, П. Тутковський залишив музею колекції гірських порід, мінералів, зразків крейди, фотознімки, монети, бібліотеці передав геологічні карти та книги, а фотолабораторії – посуд і прилади. У музеї Товариства займався систематизацією та поповненням фондів у підвідділах геології, мінералогії та петрографії. На основі місцевого матеріалу склав каталог „Ископаемые пустыни" (1915). П. Тутковський щорічно здійснював експедиції по

Волині та Поділлю, де, зібравши матеріали, готував доповіді, наукові роботи та виступав на зборах Товариства [4, с. 49−50].

У 1911 р. природодослідник приділяв велику увагу карсту на території Волинського Полісся та вивченню артезіанський джерел. На основі цих вивчень написав дослідження „Карстовые явления и самобытные артезианские ключи Волынской губернии” (1913) та опублікував у „Трудах Общества исследователей Волыни”. У 1912 р. ще одним напрямом дослідження вченого стало вивчення внутрішніх вод, а результатом праця − „Послетретичные озера в северной полосе Волынской губернии”, у якій дає характеристику льодовикової та післяльодовикової групи озер на території Волинської губернії [8, с. 300].

У праці „Завдання і межі географії” (1913) П. Тутковський окреслив низку найважливіших методологічних питань географії. Саме в цій праці він оригінально розмірковував стосовно предметної сфери та змістовних характеристик географічних досліджень, їхнього безпосереднього зв’язку з астрономією, метеорологією, зоологією і ботанікою, антропологією. Географія, на його думку, має давати повне і всебічне зображення сучасного стану Землі − своєрідної миті в історії планети [9, с. 57].

У Товаристві дослідників Волині започатковано метеорологічні спостереження та дослідження, якими займалися вчені-природодослідники М. Хандрос та С. Бржозовський. Вони організували метеорологічні станції та започаткували спостереження.

У „Трудах Общества исследователей Волыни” М. Хандрос опублікував безліч праць, з поміж яких, „Метеорологические данные для изучения климата Житомира за десятилетие 1901−1910 гг.” (1911), „Метеорологическое обозрение за 1911 год” (1915) та ін. [4, с. 55].

Отже, геологічні дослідження Товариства дослідників Волині − невід’ємна складова розширених знань про Волинь, вони збагатили науку славетними дослідниками та їх працями.

Незаперечною і доказовою є думка, що Товариство дослідників Волині зробило великий внесок у розвиток знань з геологічної будови Волині, вивчення флори та фауни, історії та етнографії рідного краю, започаткувало метеорологічні спостереження.

За двадцять років існування Товариство залишило велику наукову спадщину, а саме: 14 томів „Трудов Общества Исследователей Волыни", монографії, посібники Лесі Українки, В. Кравченко, П. Тутковського та ін. Так, у 1902 р. вийшов збірник Лесі Українки „Детские игры, песни и сказки Ковельского, Луцкого и Новгород-Волынского уездов Волынской губернии". Тематика публікацій охоплювала питання в галузі зоології, ботаніки, геології, народної педагогіки, метеорології, гідрології, історії, етнографії Волині.

У 5, 12 та 14 томах „Трудов Общества Исследователей Волыни" представлені матеріали з етнографії В. Кравченка [10, с. 28].

Товариство дослідників Волині згуртувало навколо себе чимало науковців та аматорів, які здійснювали дослідження рідного краю та публікували власні праці. Велика дослідницька робота обговорювалася на спільних зборах та засіданнях секцій, знаходила відображення у наукових працях.

Висновки. Отже, від початку заснування Товариства дослідників Волині минуло багато років, але його творча спадщина не втратила своєї актуальності і сьогодні. Товариство за 20-річну наукову діяльність напрацювало великий науковий доробок, що спонукав до вивчення Волинського краю нові покоління науковців та краєзнавців. Подвижницька праця членів Товариства сприяла розвитку педагогічно-просвітницької діяльності в Україні, розвитку нових природничих дисциплін (краєзнавство, метеорологія, гідрологія та ін.).

Список літератури:

1. Білоніжка П. Павло Тутковський – видатний український учений, організатор науки, педагог (до 150-річчя від дня народження) / П. Білоніжка, О. Матковський // Вісник Львівського університету. – Серія: Геологічна. – 2008. – Вип. 22. – С. 169−173.

2. Дело об учреждении „Общества исследователей Волыни”. Сведения о количественом составе и структуре общества // Центральний державний історичний архів в м. Києві, 27 мая 1893 – 12 мая 1903 г. – Ф. 442, Оп. 627, Спр. 302, Арк. 14.

3. Іванців В. Статут Товариства дослідників Волині, його мета та значення / В. Іванців, В. Іванців // Велика Волинь : Минуле і сучасне : матеріали Міжнар. наук. краєзн. конф. (9−11 вересня 1993 р.) – Житомир, 1993. – С. 15−17.

4. Іванців В. Товариство дослідників Волині та його вклад в розвиток природничих наук : [монографія] / В. Іванців. – Луцьк, 1994. – 94 с.

5. Кострица М. Волинське краєзнавство : історія, здобутки, проблеми / М. Кострица // Велика Волинь. – Житомир, 1994. – Том 15. – С. 5−11.

6. Кострица М. Павло Тутковський – учений енциклопедист (До 150-річчя від дня народження) / М. Кострица // Географія та основи економіки в школі. – 2008. − № 5. – С. 48−50.

7. Кострица М. Товариство дослідників Волині крізь призму ХХ століття / М. Кострица // Краєзнавство. – 2000. – № 1−2. – С. 26−31.

8. Маржан І. Вклад природознавців у розвиток географії Волині до 1939 року / І. Маржан // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – № 2. – С. 298−301.

9. Онопрієнко В. Найкращий знавець неорганічної природи України (З нагоди 150–річчя з дня народження академіка П.А. Тутковського) / В. Онопрієнко // Вісник НАН України. – 2008. – № 3. – С. 55−65.

10. Отчет о деятельности Общества Исследователей Волыни и Волынскаго центрального музея за 1913 годь. – Житомирь, 1915. – С. CI.

Тарногурская Е.А.

Уманский государсвеный университет имени Павла Тычины

ОБЩЕСТВА ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ВОЛЫНИ: ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТА НАПРАВЛЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ (1900-1920 ГГ.)

Описана деятельность Общества исследователей Волыни (1900−1920), на основе изучения истории, природы, этнографии края, развития культурно-национального движения в начале XX века. Рассмотрены направления исследований членов общества, их вклад в развитие естественных наук. Проанализирована деятельность зоологических, ботанических и географических исследований.

Ключевые слова: общество, направления исследования, библиотека, музей, секции, флора, фауна.

Tarnohurska E.A.

Pavlo Tychyna Uman state pedagogical university

ASSOCIATION RESEARCHERS OF VOLYN: ACTIVITIES AND RESEARCH AREAS (1900-1920 GG.)

The activity of Association of Volyn Researchers (1900−1920 years) based on the investigation of history, nature, regional ethnography, development of cultural and national movement in the early twentieth century is shown. The research areas of Association members and their contribution to natural sciences development are considered. Zoological, botanical and geographical research works are analysed.

Key words: association, research areas, library, museum, sections, flora, fauna.